

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

М. Михайлуца (Одеса)

Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»: монографія / Г.Г. Грінченко. — Харків: НТМТ, 2010. — 336 с.

Відійшли у минуле військові паради й урочистості, що прокотилися хвилиною у країнах пострадянського простору з нагоди 65-ї річниці Великої Перемоги над фашизмом. Державні діячі та політики різних рівнів, різноманітні за ідеологічною спрямованістю громадські організації тощо, переслідували в цій даті свої цілі та презентували власні інтереси. Запрошувались на чисельні й всілякі заходи герої, колишні бійці фронту і трудівники тилу, проте мільйони простих людей переважно із сумом і гіркотою у серці згадували те страшне минуле, із болем вишукували у пам'яті припорошені давниною свідчення про ту Велику народну трагедію.

Без належної уваги суспільства, однак, залишилися сотні тисяч колишніх рабів Третього Райху, що живуть в незалежній Україні — українських остарбайтерів. А їх за сучасними даними впродовж усієї Другої світової війни на території Німеччини і окупованих німецьким Рейхом землях було 53% від майже 4,5 млн жителів СРСР, яких вивезли примусово чи добровільною згодою.

Саме програма використання примусової праці іноземців, в тому числі українців, що була реалізована в нацистській Німеччині і не мала аналогів у світовій історії з часів рабовласництва як наукова проблема постала у актуальній, цікавій і ґрунтовній монографії харків'янки Г. Грінченко, що вийшла друком нещодавно. Монографія присвячена місцю, яке в політиках пам'яті ФРН і СРСР посідала примусова праця цивільних громадян у нацистській Німеччині, до якої вони були притягнуті в роки Другої світової війни. У книзі дано відповідь на дослідницьке питання, яким чином та за допомогою яких ресурсів у публічному дискурсі ФРН і СРСР упродовж повоєнних десятиліть формувалися, транслювалися та сприймалися різні версії пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, яких трансформацій зазнавали значеннєві наголоси та символічне навантаження образів цієї групи людей.

Рецензована праця Г. Грінченко як за своєю архітектонікою й структурою так і за постановкою проблем і безпосереднім їхнім завантаженням сутнісними роздумами та фактичним викладенням матеріалу виокремлюється серед інших праць виключною оригінальністю та самодостатністю.

Структуру видання становлять три розділи, які наповнені дослідницею 12 підрозділами-новелами, що власне й роблять книгу неординарною і науковою.

Головним завданням авторка обрала не політичний контроль над пам'яттю про примусову працю та примусових робітників нацистської Німеччини, спрямований на відбір, замовчування чи ідеологічне «перекручування» фактів, а політичне використання теми примусової праці в контексті легітимації утворюваних повоєнних дискурсів Другої світової (у випадку ФРН) та Великої Вітчизняної (у випадку СРСР) війн. Отже, у фокусі дослідження Г. Грінченко опинилося питання не «забуття» чи «витискування» пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини, а вивчення того, як саме, у яких соціальних контекстах та в рамках яких образів про цей феномен треба було пам'ятати.

Хронологічні межі рецензованого дослідження охоплюють 1942–1991 рр., а саме, від початку масової депортації на примусові роботи цивільного населення СРСР та перших заходів з конструювання масових уявлень про «німецьку неволю» в радянському офіційному дискурсі до розпаду Радянського Союзу та закінчення «холодної війни».

У вступі Г. Грінченко акцентує увагу на тому, що «із завершенням війни закінчилося поневолення, але розпочався довгий та складний шлях до визнання примусових робітників як у контексті комплексного вивчення феномену примусової праці та її (від)творення в колективній пам'яті, так і в рамках тривалих дискусій щодо права на компенсацію цієї категорії жертв нацистських переслідувань».

У першому розділі дослідницею розглянуто теоретико-методологічні питання дослідження концептів «історична пам'ять» та «політика пам'яті» з перспективи висвітлення їх виникнення, динаміки розвитку, специфіки використання, а також критики зазначених понять та методів дослідження.

Другий розділ присвячено аналізу взаємозв'язку політики пам'яті ФРН про жертви нацистських переслідувань загалом та примусових робітників зокрема з урегулюванням компенсаційних вимог як монетаризованої форми актуалізації пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни. Інституціональний вимір політичного використання цієї теми вивчено Г. Грінченко у контексті аналізу введення питання нацистського примусу до праці в поле суспільно-політичних дискусій та законодавчих ініціатив, а соціальний вимір — у рамках поетапного усвідомлення повоєнним німецьким суспільством злочинного характеру використання примусової праці.

У третьому розділі проаналізовано місце проблеми примусової праці в нацистській Німеччині в офіційному радянському дискурсі з точки зору вивчення конструювання та динаміки презентації образів примусових робітників, а також висвітлення характерних ознак цих образів, що формувалися

й були представлені в межах радянського проекту пам'яті про війну впродовж усього повоєнного часу. Певною мірою аналіз місця проблеми примусової праці та образів «невільників» у радянському повоєнному дискурсі спрямований Г. Грінченко на спростування поширеної у пострадянських дослідженнях точки зору на примусових робітників як «забутих» жертв війни, а пам'яті про них — як «витиснутої» чи «замовчуваної». У цьому розділі показано, що тему «невільницької праці» найінтенсивніше експлуатували у воєнні та перші повоєнні роки, а від середини 60-х рр. вона остаточно закріпилася на периферійному, але абсолютно легітимному місці радянського дискурсу про війну.

Джерельну базу дослідження, виходячи з перспективи вивчення політичного використання теми примусової праці в контексті легітимації утворюваних повоєнних дискурсів війни, представлено переважно опублікованими матеріалами як такими, що становили основу публічної рефлексії та суспільного «офіційного» осягнення проблеми примусової праці. Ці матеріали включають наукові праці істориків СРСР, обох на той час Німеччин (ФРН та НДР), періодичні видання, а також збірники документів та видання науково-популярного характеру. В них тематику використання примусової праці в нацистській Німеччині подано відповідно до створюваного в рамках зазначених політик пам'яті образу цього феномену.

Великого значення авторка книги придала дослідженню опублікованих листів, спогадів та фольклорній творчості примусових робітників, поетичним та прозовим творам, плакатам та фільмам, присвяченим цій проблемі, тощо. Позаяк, саме вони надали можливість аналізу поєднання «офіційних» наукового та художнього дискурсів та розширили розуміння механізмів конструювання публічного простору пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни.

Отже, у підсумку зазначимо, що ця книга Г. Грінченко, як і попередня, що стала можливою завдячуючи копіткій праці колективу упорядників Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, К. Кобченко, Т. Пастушенко — «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів» (Харків, 2009) стане однією з наріжних у конструюванні нових підходів до формування пам'яті про колишніх радянських примусових робітників у роки Другої світової війни.